

Обрядовість найпримітивніших.

(Пігмеї та Бушмени).

Ця розвідка з'являється, як відгук на численні, все настирливіші післявоєнні заклики на сторінках наукових видань Західньої Європи та Америки до пробудження й поширення інтересу й висилки спеціальних експедицій антропологів, етнологів та інших дослідувачів для студій над Пігмеями, швидко вимираючою расою карликів Центральної Африки та Південної Азії, відшуканою всього півсторіччя назад Schweinfurth'ом. З цього погляду багато прислужився для науки в останні часи редактор віденського журналу „Anthropos“—Wilh. P. Schmidt зі своєю книгою про Пігмеїв (1910), а за час війни—директор антропологічного нью-йоркського музею Sullivan, що перебував з своїми співробітниками в 1915 і 1916 рр. в Центральній Африці і зробив там багато спостережень над Пігмеями—головно антропологічного характеру й у своєму музеї утворив для них великий спеціальний відділ¹⁾.

Однак наперед мушу заявити, що в цій галузі наукове збирання й оброблювання матеріалу ще перебуває тільки в самих початках і що результати останніх експедицій Американців і Бельгійців в цілому ще не опубліковано. Особливо багато надій покладається на монографію брусельського етнографічного товариства, присвячену спеціально Пігмеям, яка обіцяна вже доста давно. Та перед своїм виїздом на Україну, маючи на увазі, що тут буде далеко трудніше здобути відповідну літературу, я вважав за корисне проробити заразцю працю в зібранню матеріалу для характеристики звичаїв найпримітивніших людей. Укріпило мене в думці про бажаність такого

¹⁾ Окрім загальної літератури про Пігмеїв та Бушменів, яку подаємо при кінці цієї статті, буде доцільно вказати головніші праці, використані в цьому начерку:

Stuhlman. Fr., Mit Eminir Pascha ins Herz von Afrika, Berlin 1894 (ця книга важна для першого знайомства з питанням). *Quatrefages A. Les Pygmées*, Paris, 1887 (перестаріла). *Le Roy, Les Pygmées*, Tours (s. a.) (талановитий оповідач, з довгого персонального досвіду знаючий країну й людей, певні сумніви викликає його висвітлювання матеріалу, бо був місіонером). *Burrows, Guy*. The Land of Pygmies, London 1898, (військовий, де-кілька сторінок присвячує похоронним звичаям Пігмеїв). *Johnston, H.*, The Uganda Protectorate, 2 vol. London, 1902 (доповнює попереднього автора). *Schmidt, P. W.* Die Stellung der Pygmäenvölker in der Entwicklungsgeschichte der Menschen. 1910 (головна монографія; на жаль автор не дослідувач (а до того ще й духовна особа). *Wollaston*, Pygmies, 1912, з додатком: *Haddon*, The Pygmy Question. (як для нашої розвідки, так і загально мало нового матеріалу, компілятивна). *C. Seiffert*, Pygmäen v. Central Afrika und Buschmänner. Archiv f. Anthrop. 1913 (невеличка, дуже цінна праця, строго-критична, подає вказівки для поділу матеріалу на першо та другорядний). *R. Sullivan*, The Pygmies Races of Man, Nat. Hist. Journal of the American Museum, 1919 (новіша стаття антропологічного характеру). *A. Padtberg*, Zwerge als Stammväter des Menschengeschlechtes Stimmen der Zeit 54 (1924) (критика однієї глави із книжки Schmidt'a; коротенький загальний начерк про Пігмеїв).

начерку й те, що у відомім курсі про генетичну соціологію акад. М. С. Грушевського первісні стадії людського пожиття ілюструються головню побутом Веда на Цейлоні, а про інших Пігмеїв говориться тільки в загальних рисах.

Характеристичними і головнішими відзнаками на самій низькій культурній стадії розвитку сучасних нам примітивних людей являються відсутність одягу і господарства („збирацтво“ в господарстві), слабо розвинена техніка, відсутність човна, співжиття малими і відокремленими групами з ясно помітною політичною рівновагою її членів, котрі визнають якийсь авторитет тільки для виконання певних спеціально зазначених функцій (напр., у полюванні або на війні)¹⁾.

До народів, котрі найбільш наближаються до цієї мірки примітивності й тому вважаються етнологічно стоячими на найнижчій ступені розвитку, прираховують Австралійців південного Сходу, африканських і азійських Пігмеїв, Айну та крім того раси центральної Каліфорнії і де-які народи Східної Бразилії²⁾.

Докладне освітлення звичаїв цих народів затруднюється й до цього часу ріжними причинами. Де-які з цих примітивних народів, напр., Пігмеї Нової Гвінеї були тільки недавно відшукані. Крім того, більшість дослідувачів обосновує свої відомості на свідцтвах випадково зустрінутих індивідів з того чи іншого племені, не маючи практичної можливості перевірити те, що вони сказали. Давно вже відомо, що на запитання, особливо що до духової культури, часто даються помилкові відповіді через відсутність спільної термінології між тим хто запитує і відповідає. Очевидно, також через ріжні причини, часом і навмисно даються цілком фальшиві відповіді. А бувати присутнім при виконуванню ріжних звичаїв і обрядів, особливо таких, як похоронні, стороннім людям доводиться дуже й дуже рідко. До того ж і такі люди, як місіонери, що перебували довгий час на місці своєї праці і тому добре поінформовані про місцевий побут, не завжди об'єктивні, бо стоять під впливами свого внутрішнього настрою та спеціальних завдань і обов'язків.

Се треба сказати і про Пігмеїв, одну з найцікавіших для етнологіста і фольклориста рас з погляду на їх примітивність.

Залишаючи на боці не цілком ще уgruntовану й оспорювану з боку напр., Гребнера і Падтберга, теорію В. Шмідта, що вважає Пігмеїв за *homines primigenii*, можна з усякою певністю визнати їх за одну з етнологічно найпримітивніших і старіх рас, особливо Пігмеїв африканських.

До Пігмеїв зачисляються раси малого зросту, від 140 до 160 сант., але ж за низькорослі племена вважають антропологи тих, зріст яких не перевищає 150 сант. До таких, на думку Sullivan'a, належать Негритоси з Філіппін і Андаманезії; Тапіро, Камавека і Голіф — Пігмеї з Нової Гвінеї; Мавамбі; Н'галі, Лобеї й Бамбету з центр. Африки³⁾.

Ми нині зупинимось спеціально на Пігмеях африканських, найбільш, на наш погляд, інтересних і популярних.

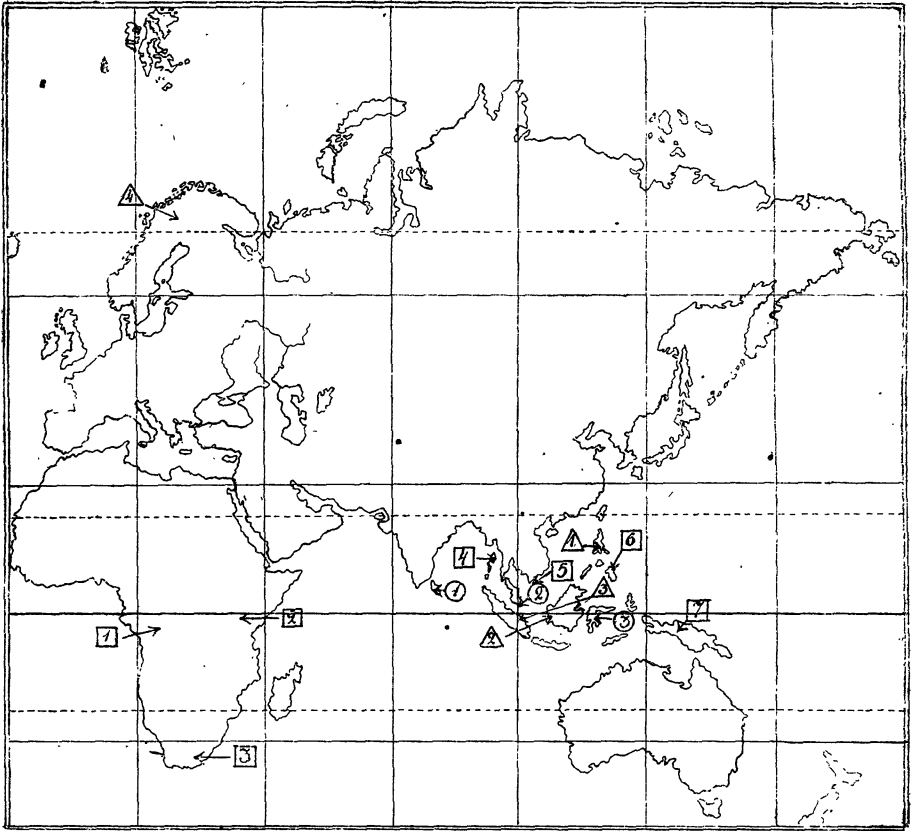
Вже письменники класичного світу, Гомер і Аристотель, Пліній і Ктезій, Помпоній Мела і Геродот чули про їх існування і подали доста певні відомості про їх розселення, підтвержені нині новішими дослідями. З фольклорного погляду цікава переказана ще Гомером версія, що наші скітські журавлі, повертаючись що-року на зиму до Африки, побіждали в боях цих Пігмеїв.

¹⁾ Fritz Krause, Die Kultur der kalifornischen Indianer in ihrer Bedeutung für die Ethnologie (1921) й рецензія на неї W. P. Schmidt'a.

²⁾ „Anthropos“, 1921—2, ст. 1011.

³⁾ У поданій Sullivan'ом таблиці зріст Пігмеїв перебільшений у порівнянні з Бушонго (1922). (Nat. Hist. Journal of Amer. Museum 19, 1919, p. 691).

Карта *Louis R. Sullivan*, Nat. Hist. Journal of Amer. Museum, 1919, p. 691.

- 1 Центр. Африк. Пігмеї.
- 2 " " "
- 3 Бушмени.
- 4 Андаманські Пігмеї.
- 5 Пігмеї Семанги.
- 6 „Аета“ Пігмеї на Філіппінах.
- 7 Меланезійські Пігмеї.

- 1 Ведда—Пігмеї.
- 2 Сакаї—Семанга.
- 3 „Тоала“ Пігмеї (Целебес).
- △ Індонезійці на Філіппінах.
- △ „ „ Борнео.
- △ „ „ Суматра.
- △ Ляппони в Норвегії.

Тип цих Пігмеїв Негрилів, або Негритосів зформувався спочатку у Південній Азії, яку вони безумовно одні займали на протязі довгого часу. Звідсіль різні групи їх розселилися на схід і на захід і таким робом дали початок гірським племенам Меланезії та лісним Африки. Сучасний стан їх розселення в названих вище країнах є результат боротьби і сумішок, що розпочались ще за передісторичних часів, які означити, розуміється, неможливо. На думку французького антрополога Катрфажа Негритоси найстаріша і наймогутніша раса, що заселяла Індію та Індокитай¹⁾.

В теперішнім часі ці Пігмеї відомі в величезній центральній африканській смузі первісного лісу від Камеруна аж до Східньої Африки і в окремих

¹⁾ Quatrefages, Les Pygmées, Paris, 1887. VII+350.

частинах на півдні, в напрямку Кунені. Але в Камеруні і в східньо-африканській країні озер тип їх частинно перемішаний з лісними Банту. Племя „Батва“ в Урунді наближається більш до типу Бушменів.

Фізичні прикмети їх такі: Величина тіла у правдивих Пігмеїв в середньому не більша 144—145 сант. у чоловіків, 135 сант.—у жінок, при чому впадає в око велика довжина тулубу супроти ніг. Жінки мають часто великий виступ крижів, завдяки чому їх нижня частина тулубу виступає не пропорціонально далеко вперед. Руки сорозмірно дуже довгі. Форма голови круглувата; мозкова покривка, не дивлячись на її малі розміри, може вмістити значну кількість мозку. Лоб високий і виступає вперед, над очима іноді буває видко зморшки. Ніс біля коріня дуже плоский, в дальшій частині широкій і низький. Верхня губа дуже довга, слизька ж півка не має зморшків. Уста сильно виступають уперед. Обличчя вниз загострюється і через те в цілому має трьохкутну форму. Волосся, переважно чорне, тричотири сант. завдовжки, вузько спіралью закручене. Борода густіша тільки коло верхньої губи. Дуже кидається в очі, так зване, *лануго*—жовте волосся, котрим здебільшого у Пігмеїв обростає ціле тіло, чого нема ні в одній людській групі, за винятком самого раннього дитинства. Шкіра дуже легко морщиться: це пояснюється нерегулярним годуванням. Їх примітивному і побутовому життю кочовників—ловців і збирачів коріння відповідає спритність пробиратись непомітно в лісі, ховатись і використовувати кожну схожанку; їх здібність лазити на дереві, навіть їх маленький зріст треба вважати за наслідок життя в лісі з найдавніших часів. Today, що студіював африканських Пігмеїв під час своєї подорожі в басейн Кассаї, зауважує, що „доста було тільки двом поколінням Пігмеїв прожити після того, як вони залишили ліс, щоб вони загубили вже свій вигляд Пігмеїв. Хоч вони не такі великі, як Бушонго, все ж досягли вищого зросту, ніж середній зріст Пігмеїв. Сумішки між Бушонгами і цими пів-карликами (коли їх так можна назвати) не було, тому можна думати, що сонце, повітря і регулярне життя були головніші причини цієї зміни“¹⁾.

Але в інших подорожників чи етнологів таких спостережень не стрічаємо, а де-які групи африканських Пігмеїв, напр., вивезені на міжнародно виставку в Париж у 1900 році, доста швидко вимерли, тому ці звідомлення потребують перевірки. В кожному разі доста недавні ще наукові порівняння, зроблені Старром між Пігмеями із Ітурі й карликами дегенератами показали, що Пігмеї із Ітурії цілковито відрізняються від карликів дегенератів своїм зовнішнім виглядом, розмірами тіла, членів і т. п.

В матеріальній культурі Пігмеї стоять на найнижчій стадії розвитку,—се показують луки й стріли—приладдя цих лісних номадів, їжа котрих ще доповнюється збиранням коріння та рослин. Цим збиранням і викопуванням рослин із землі, особливо що до жінок спеціально, характеризується перша стадія людського життя. Хижі їхні напівкруглі, в 100—130 сант. заввишки, складають їх Пігмеї із галуззя, моху та листя. В середині цих хиж окрім місця для вогню, як у інших лісних жителів, буває послане листям місце спання; в бідніших господарствах зустрічаються тільки розвішані кошки, яко домашнє приладдя, в інших також горщики, або щось подібне до них, шматки шкіри, лантушки. Вогонь добувається примітивним способом—швидким крутінням ціпка в пробитій у якійсь дошці дірці. Де-які племена в Уелле і на південь від Чуана ще недавно зовсім не знали, яким засобом вогонь здобути і тому тримали постійну варту коло тліючого дерева (Frobenius).

Пігмеї виявляють соціальні та інтелектуальні здібності найпримітивнішого характеру. Групується вони сім'ями; часто міняють жінок: хто має

¹⁾ Devenport Academy, 1909.

змогу—бере де-кілька жінок, але загально по-за ріднею. Примітивніші Пігмеї не мають жадних релігійних уяв (David, Johnston), а також ідеї про вищу істоту. Місіонери надіються після ліпшого й докладнішого обслідування цих примітивних племен вишукати у них релігійні почуття, але надії ці не мають твердих підстав. Торг із сусідами у чистих Пігмеїв буває *німий*, інакше сказати, крам для обміну з обох боків залишається на якомусь призначеному для того місці. З Неграми нормального зросту, що живуть навколо, Пігмеї майже завжди бувають у напружених войовничих стосунках, що подорожники з'ясовують, яко наслідок войовничого темпераменту.

В порівнянню з Бушменами, або малоазійськими Пігмеями, Пігмеї Центральної Африки мають де-які прикмети більшої примітивності. У них, напр., не помічається бажання прикрашати тіло, або навіть його окрашувати. Вони не мають музичних інструментів, навіть ритмічних. Ось що пише про Батуа один із останніх дослідників бельгійського Конго: „Батуа найвідсталіша раса з басейну Конго. Живуть вони групами від двох до 20 сімей, під приводом більш рішучого батька якоїсь сімі. Іноді для полювання, свого головного заняття, вони вибирають тимчасового ватажка, потім залишають його і згодом знов десь збираються. Живуть у примітивних хижах, котрі їх дуже слабо захищають від непогоди. Їхня моторність і вдача на ловах і розуміння в медичних рослинах—загально відомі. Здобичку від полювання вони користуються для обміну на інші товари, ім потрібні: зброю, посуду, їжу. Коли чого не зможуть придбати куплею—викрадають, поклавши на місце викраденого шматок вудженого мяса. Батуа дуже войовничі—за якусь-небудь дрібницю б'ються на смерть, і бійки по-між сім'ями бувають дуже часто. Але коли одна група Батуа кличе другу на допомогу проти сусідів, що вбили напр. якогось Батуа,—зараз же всі образи забуваються і вони об'єднуються по-між собою“¹).

Що до Бушменів, найближчих родичів Пігмеїв і також як вони малих зростом, то з давніших часів вони були розселені на сприятливіших і далеко ширших місцевостях Південної Африки, ніж які вони займають тепер. „Чисті“ Бушмени живуть у цей час виключно в Калагарі, числом від 5.000 до 10 000. Під натиском сусідніх, сильніших племен число їх і площа ними заселена зменшується на наших очах.

Від негоди, замість хат, захищає Бушменів галуззя зломленого дерева; сплять вони зарившись у пісок, близьенько коло вогню. Домашньою посудом служать їм кам'яні миски та ложки; у нетрях землі бушменських печер і коло рік знаходять докази того, що в ужитку у них бували і глиняні горщики, перейняті у сусідніх Готтентотів. Їжа підогрівається на вугіллі, а мясо печеться теж на рожні. Із інших речей, які бувають у господарстві Бушменів, зустрічаються чашки для води із струсєвих кісток, панцирі черепахи, лантушки із шкіри вбитих звірів.

Одяг чоловіків складається із шкіряного пояска, або фартушка, шкіряної накидки і чогось подібного до шапки,—у жінок покривало спереду і ззаду, а також більше покривало, або платок, щоб носити дітей. Для прикрас жінки носять залізнi сережки; чоловіки фарбують червоною охрою волосся, і втикають пір'я. Практикується татування, а при урочистих трапезах тіло розмальовується ріжними фарбами.

Із зброї окрім каміння відомі в них тільки лук і стріли. Раніш користувались вони теж списом.

¹) До найпримітивніших груп Пігмеїв у Африці підходить характеристика одного з мандрівників половини ХІХ в. про народець Доко в східній Африці: „У них нема зброї, вони не оброблюють землі, а живляться овочами, корінням, мишами, гадами, комахами, медом і т. и., як мавпи лазять вони по деревах і збирають овочі“ (Крапф).

З соціального погляду Бушмени розпадаються на поодинокі сім'ї, табори, що заправляються головами, кожний у своєму районі, що підходить йому для полювання: здається, що раніш існували головні вожді.

Природня доброта, ласкавість і прямота відзначають з одного боку характер Бушменів, з другого—виявляють вони себе „дітьми хвилі“: нестриганими і непостійними, фаталістами своєї долі, що веде їх до загибелі.

Існують доволі певні відомості що до випадків убивства у них дітей. Дітей вигодовують і виховують тільки в такому разі, подає Пассарж¹⁾, коли мати має доста їжі, себ-то сама знаходиться в доброму фізичному стані, й остання дитина настільки вже розвинулась, що може сама собі вигрібати коріння і збирати кавуни. Коли це буває інакше, то новородженого ховають у землю живим. В тяжких обставинах життя й боротьбі за існування Бушменці неможливо за один раз вигодувати двох дітей. Коли мати помирає при родах—дитину ховають разом з нею.

Stow оповідає про велику любов і привязаність дітей до батьків і вважає, що випадки, подібні до вищеописаних, бувають не наслідком жорстокого серця, а дуже тяжких обставин життя, і швидче мають характер виїмковий ніж загальний²⁾.

Широко відомий в науковій літературі фольклор Бушменів, і мистецькі малюнки на скелях, що їм приписуються, де-які зроблено навіть фарбами. Але в останній за 1924 р. книжці Zts. F. Ethn. v. Luschan висловлює думку, що малюнки ці належать до творчості Хамітів, що заселяли Південну Африку поперед Бушменів.

Переходячи до обрядовості, почнемо від звичаїв при народженню дитини, принятих у Пігмеїв. Le Roy, що прожив в Габоні більше 20 років, оповідає: „Коли народиться у О-коа³⁾ дитина, її кладуть на землю на лист червоного банану, щоб вона ввійшла, ніби то, у володіння своїм господарством. Потім приходять родичі й сусіди, благословляють її, поливаючи трохи водою (автор місіонер!), і бажають їй в той же час різних багатств, потрібних для роду її життя: здоров'я, кріпости, моторности, багато дичини, довгого життя. Потім дитину віддають матері“.

Dr. M. Regnault⁴⁾ був присутній у момент приходу жінки, яка тільки що породила в кущах двох близнят, до одного табору Бабенга, племені Пігмеїв, в значній мірі, по дослідям Roudrin'a, змішаного з сусідами. На чолі кортежу йшла стара баба, котра мала вигляд якоїсь відьми. За нею несло два чоловіки голих народжених. Іззаду йшла мати посеред иншого люду, від поясу покрита листям. Присутні й прибувші обмінялися короткими викриками—ніби то спеціальною формою привітання близнят. Перед дверима батьківської хижі був сформований „там-там“, в якому взяли участь мати й народжені на руках чоловіків: се було щось подібне рондові під ритм монотонного співу, без жадних складних рухів, майже на місці. Потім мати увійшла в хату і з дверей видно було стару жінку, як вона кидала ритуальні трави у висушену тикву на вогні.

Більшість дослідувачів і подорожників підтверджують добре відношення батьків до дітей, але є й такі відомості, що Пігмеї залишають у лісі їх, коли не вистарчає їжі, або в матері молока.

1) Passarge. S., Buschmänner v. Kalahari.

2) Племя Пігмеїв.

3) На Андаманських і Філіппінських островах вбивство дітей цілком не в домі і навпаки, часто веде до могили батьківська готовність давати дітям до останнього все, що вони побажали.

4) Dr. M. Regnault, Les Babenga, l'Anthropologie, 1911, ст. 282.

„Ватажок О-коа, пише Марш ¹⁾, має могутнього фетиша, який не дає дітям помирати малими й допомагає їх виховати. Тому зо всіх сусідніх сел до його на вигодовування посилають жінок і дітей, що приносить йому доста порядний заробіток, бо він вимагає доброї платні“. Леруа вважає, що вбивство дітей, в протилежність їхнім сусідам великого зросту у Центр. Африці, Пігмеям невідоме. Але тут же він додає, що через те, що він не бачив у них жадних слабосилих людей, або калік, то повинні бути якісь способи позбуватись таких дітей ²⁾. François ³⁾ пише про мало виражену материнську любов у Пігмеїв Батото, і що жінки Батва, втікаючи, повинні дітей залишати на місці.

Другий хронологічно обряд для підлітків дітей, який відбувається в практиці у примітивних народів, се обряд обрізання, місцями звисний у Пігмеїв, але вони, очевидно, перейняли його у сусідів. Тому що вони все таки надали йому де-які характерні для них самих нюанси, зупинимось ми й на ньому коротенько. Леруа оповідає, що операція повинна робитись так швидко, щоб розпочата в мент, коли кидається мяч у гору, вона була скінчена, як він падає в руку. Шматочок відрізаної шкіри прикріплюється в Габоні залізним наконечником стріли до стовбура оріха, національного дерева О-коа. Оператор залишає кров капати на вогонь, розпалений із червоного дерева: це буває одночасно жертва й корисний засіб для заживлення рани. Потім рана вимивається до цілковитого загоювання в якомусь струмку або в ставку, де роздавлюють перед тим маленьких рачків, що має символічний характер: раки—одно з тих істот, які нагадують О-коа про їхню здібність переховуватись і зникати в лісі при першій потребі. Після цього обрізана дитина переходить на бік чоловіків і має велике бажання, як і скрізь де-інде, бути на них схожою. Вона робить для себе невеличкі луки, стріли, вчиться ловити птиць і звірят. Вона бігає й лазить по дереві скрізь округи до 15—16 років, поки буде прийнята в таємне товариство, що дає право мішатись поміж старіших.

Се останнє свято яскраво описано тим же Леруа. В призначений для цього день будується халабудка, вкрита листям, куди збираються чоловіки й ідуть на протязі трьох днів кору ібога, яка опяняє людей і викликає у них візії. Після цього заходять глибоко в ліс на чолі з шефом цієї церемонії. Потім, раптом, по даному знакові, залишають того, що посвячується, із завязаними очима. Він блукає, де тільки може, на протязі п'яти днів, годується ібогою. Коли він дійсно здібний увійти в „учене таємне товариство“, то з'являється згодом у таборі із завязаними за спиною руками ⁴⁾. Ватажок запитує, що той бачив, і кандидат оповідає. Коли образ духа, котрий завязав йому руки, був відповідний і дане ним гасло правильне, коли, коротко кажучи, кандидат вважається гідним—то всі разом з ним кричать: „Гайе“, і він буває допущений, його сажать, дають їсти піджарені банани, які припиняють вплив ібога, його очі приймають нормальний вигляд, він перестає дрімати, і руки йому розв'язують. Ватажок дає йому—мбумба зі бівіті, порошок вироблений із людського черепа, обмінюється з ним кровю союзу—і з цього менту він має своє місце в товаристві чоловіків.

У Бушменів також установлено святкування часу зрілости для хлопців; для дівчат свята ці відбуваються в супроводі танців.

Настає для молоді час шлюбу. Тоді „молодий Пігмей О-коа, який запомітив у сусідньому таборі товаришку своїх мрій, передбачає зустрінути також де-які труднощі з її боку, а можливо, що він охоче й перебільшує їх сам; у кожному разі гадає потрібним для успіху допомогти й забезпечити

¹⁾ *Marche, Trois voyages*, ст. 342.

²⁾ *Stow, Natives rzcet*, ст. 96.

³⁾ *Man, On the aboriginal Inhabitants of the Asama Islands* (London, ст. 25, 108).

⁴⁾ Оповідач, на запитання Леруа, сказав, що руки йому завязав сам дух, але ж по обличчю легко було догадатись, що йому відомо, що таким буває один із приятелів.

себе магічними засобами. Він звертається до знахаря, який розуміється вичарує, дає йому щось схоже на порошок із попелу розтертих кісток і ріжних додаткових інгредієнтів. Все це претендент кидає на відповідну дівчину так, щоб вона не помітила й не мала жадного підозріння. Ніяке серце не в змозі протистояти. Після того як вияснена буває з батьками справа що до житла для молодих і всього иншого, то молодий приходиться. Але ж дівчини вже нема! Він повинен іти шукати її в лісі, знайти і заволодіти. Це не завжди буває трудне і складне, але ж залежить від нареченої захватитись так, щоб її не знайшли, коли б вона того бажала, і це буває чимсь близьким до вільності вибору, який їй залишають таким робом—оповідає той же подорожник.

A. Br. Fichler¹⁾ подає, що коли парубок не знайшов дівчини до заходу сонця, він повинен назажди відмовитись від шлюбу з нею. Таким побитом, виходить, що коли, навіть, батьки погоджуються на шлюб, вони все ж залишають дочці можливість прийняти бажане рішення й відповідну до його поведінку.

P. v. d. Burgt²⁾ оповідає з такою ж певністю про Батва з Урунді: „У Батва нареченої не купують і не продають. Дівчата виходять вільно заміж за того, хто їм подобається“. Те саме каже і Гютера³⁾ що до Батуа коло Танганайки: „Батько сімі не навязує дочці чоловіка, він дає їй цілковиту вільність погодитись чи відмовлятись від кандидата на шлюб. Але раз вона вийшла заміж, він вимагає від неї, щоб вона виконувала свої обовязки. Більша частина цих Батуа не знають полігамії; у них дочки, навіть, живуть далі у батька, зять переходить до жіночої сімі, визнавши авторитет її батька. Жінка, яка не бажає виходити заміж, живучи з коханцями, називається Л'юкіль'ю (невинна, божевільна). Ця поведінка не викликає иншої неприємності, як тільки це ймення. Дівчата з наймолодших років мають уже зносини з чоловіками. Загально батько вишукує для сина його першу жінку.

Певні аналогії зі шлюбом африканських Пігмеїв зустрічаються у дуже до них близьких Ведда на острові Цейлоні, життя й звичаї яких докладно описані, як уже відмічено, в опублікованій в 1921 р. книзі акад. М. С. Грушевського, Початки Громадянства. Davu, подорожній 1820-х р., оповідає, що ніякого весільного ритуалу у Веддів нема: Ведда, який хоче женитись, іде до батьків дівчини, питає їх згоди і, коли перед тим уже хтось инший дівчини не засватав, не дістане відмови. Анонімний рапорт 1823 р., так само заперечуючи які-небудь церемонії, каже, що ніяких дарунків від жениха не буває, а просто він викликає дівчину з батьківської домівки до своєї. Натомісць Lampreu довідався від свого Ведди, що жених приносить звичайно батькам добрий подарунок—кус оленини та меду, і з їхньої згоди дівчина йде до його домівки. Tennet оповідає, що дарунками обмінюються обидві сторони; батько молодой дарує зятеві лук, батько молодого наділяє його частиною свого ловецького участка, молода дістає від жениха шмат матерії і які-небудь окраси, і по сім вона йде за ним. Де який завязок обряду оповідає тільки Bauley з одної місцевости: прийнявши від жениха дарунки—горнець меду чи инші лакітки—батько викликає дівчину, і та приходиться з шнуром, що сама вона сплела, оперізує жениха, і з сього моменту вони вважаються чоловіком і жінкою. Чоловік ніколи не здіймає сього шнура, а як він зноситься, жінка оперізує його новим шнуром⁴⁾.

¹⁾ *Globus* X. C. VI (1909), ст. 201.

²⁾ *Elements d'une grammaire Kirundi*, Mitt. der Seminar für orient. Sprachen zu Berlin V (1902) ст. 79—108.

³⁾ Hutereau, l. c. ст. 3.

⁴⁾ Зелігман одмічує ще инший обряд: чоловік дарує жінці пасмо волосся свого, або своєї сестри (с. 98—9).

Цей звичай перевірили Саразіни, і вони добачали в сих оповіданнях реальну скалю розвою подружних звичаїв від простого викликання дівчини з батьківської хати женихом до обміну дарунків і певного весільного ритуалу—підперезання. Викликання дівчини женихом вони трактують, як найпримітивнішу форму умички, на котру пускається молодий і слабший жених супроти міцнішого дівчининого батька; принесення дарунків—як форму викупу за молоду. Наводять при тім оповідання одного оцивілізованого адміністратією Ведди—що давніше побирались без усяких церемоній, і тоді подружжя було на ціле життя; тепер питають згоди батьків дівчини,—але за те й відправляють жінку до батьків, коли вона чоловікові не підійшла.

Stuhlman¹⁾ і Casati²⁾ оповідають про Батуа і Акка, що у них жінка купується подібно, як у осідлих народів, але з'являється питання, чи не під впливом як раз їх же це робиться у Пігмеїв.

У Бушменів. згідно з Фрічем³⁾, також існує вільний вибір для молодої. Тоді як у Банту багатому на худобу сусідові дівчина посилається спекулятивними батьками, як наречена, у Бушменів не приманює й не примушує жадне багатство подавляти почуття серця. Але наречений повинен також здобути згоду батьків за допомогою подарунків, як подає Пассарж⁴⁾. Молоді люди мають одну жінку, старіші по-декільки. Шлюб закріплюється подарунком. Але поперед усього чоловік повинен виявити себе за гарного ловця. Часто чоловік приєднується до табору жінки⁵⁾.

Переходячи до висвітлювання похоронних звичаїв у Пігмеїв слід зупинитись на думці одного із найліпших сучасних дослідувачів Пігмеїв, В. Шмідта, який вважає, що похоронні звичаї їх старіші за австралійські й можуть вважатись взагалі за найпервісніші. Докази цьому він бачить в трьох головних факторах: а) у відсутності звичаю їсти м'ясні частини померлого, яко доказ співчуття до нього або бажання перейняти його добрі прикмети, тим більше, що канібальство у Пігмеїв невідоме; б) у відсутності звичаю дізнаватись про причину смерті і винників чарів, щоб на них потім помститись; в) що вони не порушують тіла померлого—не виймають внутрішніх його частин і не виливають крові.

Окрім того треба ще, розуміється, брати на увагу простоту самого обряду: що тут нема звичаю палити тіла померлого, як у Тасманців, ані приміщення тіла на платформу, відомого тільки Пігмеям андаманським і Семангам у похоронах їх ватажків—дуже простої форми, але можливо також під впливом сусідів.

З огляду на сказане похоронні звичаї Пігмеїв мають особливе значіння для кожного, хто працює в цій галузі, як вихідний пункт і критерій для вияснювання старинності й чистоти тих чи інших обрядів, як у примітивних, так навіть, до певної міри, і у культурних народів, де часто зберігаються до наших часів відгуки примітивних звичаїв.

Почуття необхідности похорону своїх братів властиве тільки людині

1) Stuhlman, Mit Emin-Pascha ins Herz von Afrika. Berlin, 1894, ст. 461.

2) Casati G. Zehn Jahre in Aequatoria. 2 B-de, Bombay, 1891, ст. 150.

3) Fritsch G. Die Eingeborenen S. Afrikas. Breslau. 1872.

4) Passarge, I. c. 105.

5) У Андаманезів справу претендента, закоханого в якусь дівчину, бере на себе його опікун—батько або дядько—але-ж при умові, коли між молодого парю існує вже певне порозуміння. Іноді вже в самому дитинстві батьки заручають своїх дітей, так що вони мають час між собою ближче познайомитись; коли вони стають здібними до шлюбу, то повинні виконати попередню умову і зломлення її вважається за злочин (Map, H. I. c., ст. 68—69).

На Філіппінах також буває, що рано заручують батьки, як і вільний вибір нареченої. Але-ж зустрічаються одночасно відомості й про викуп нареченої у Негритів на Замбалаясі, Альбе і у Камарінів, у котрих для викупу служить зброя.

вищої культури. Примітивні люди, в первісній стадії свого розвитку, блукаючи по могутніх лісах невеличкими гуртками, не повинні були виявляти більше турбот і думок про своїх померлих, ніж інші живі створіння. Вони їх залишили на тому місці, де кого захопила смерть, коли в гуртку не існувало канібальських звичаїв:

Похоронні ритуали й церемонії, способи переховування трупу або кістяка померлого, розвиваються з того моменту, коли виникає думка про існування душі, коли душі померлого бажають заповнити щастя й спокій після смерті. Ця ідея лежить в підоснові всіх зусиль зберегти тіло померлого.

До думки про окреме існування душі від тіла людина дійшла після довгого еволюційного процесу. Спочатку була єдність живого тіла до і після смерті. Культ мертвих і похоронний ритуал виникає не під загрозою страху, що незадоволена або розгнівана душа померлого може шкодити живим, а з почуття жалю при втраті близької людини і співробітника.

Тому й похоронні обряди у примітивних рас приблизно одного культурного розвитку, але через те, що вони перебувають у різних частинах світу,—мають різні й іноді далекі одна від одної форми. Не слід забувати й того, що не завжди буває рівновага між розвитком матеріальної й духовної культури і навіть певних галузів однієї й другої у того ж самого племені чи народу.

Цей перехідний момент, коли примітивні люди ще не переселяють душі померлих в невідомі, близькі або далекі країни, чи в тіла звірів, птахів і т. и. відшукують і констатують у похоронних звичаях Пігмев та Бушменів.

Що до Пігмев спеціально, то вони не мають жадної ідеї про душу, тому при останніх моментах того, хто вмирає, у них не буває того крику, плачу й репетування, котрим відганяються від нього в тотемістичній добі злі духи.

У африканських Пігмев немає також церемоній при похоронах (Burrow, Johnston). Про Акка Казаті оповідає, що вони не знають жадних церемоній, про Батуа Вольф підтверджує це також у рішучій формі, тільки про Ітуріпігмев David чув, ніби при похоронах жінки мусять у них плакати. Hutereau оповідає, що Батуа не носять трауру по своїх мертвих. Не приносять жадних людських жертв на похоронах. Ховають мертвого в ямі, виритій у лісі, і після похорон поспішають змінити місце табору. Після смерті чоловіка, або жінки вони залишають мертвому самому мститись за свою смерть, для цього кладуть у могилу буанга (рослину, що має, на їх думку, магічну силу), рекомендуючи йому нею користуватись, щоб довести до смерті тих, хто був за причину його кінця. Вони не знають про ісанді або манзо—трави, що дають де-котрим людям магічну силу. Але ж вірять, що де-які рослини мають цю силу, і вони вбивають кожного, хто користується цими рослинами. Як і більшість населення Бельгійського Конго вірять в таємну владу, яку має людина після смерті. Вони переконані також, що небіжчик після своєї смерті може появлятись рідним з своєї власної волі, щоб дати знати про своє незадоволення, або ж бажання. Для цих появ мерці вибирають ніч, під час як рідні їх найкраще сплять. Коли Батуа гадає, що ці появи мали місце, він поспішає збудувати по близості тієї будки, де сам живе, хижу, де кладеться їжа для небіжчика¹⁾.

Du Chaillu (1872, с. 268—9) на підставі оповідань Ашонго, з річки Обонго подає цікавий обряд похорон на дні струмка, з подробицями докладніш описаними Леруа про О-коа:

¹⁾ Hutereau, l. c. p. 5—6.

Після смерти, як і під час життя, пише Леруа, цей дивний нарід старається по всій видимості зникнути, не залишаючи жадних слідів свого існування. Коли якийсь Негріль помирає, у північ збираються старші люди, — жінки й діти бувають виділені з табору — і вирішують про місце похорону. Після того як воно буває призначене — ідуть вглиб лісу до берегу якогось струмка. Там відвертають течію, копають на дні глибоку, круглу яму, наклавши по боках невеличкі шматки дерева, щоб не падали земля і пісок. Потім, коли вони старанно вибрали всю воду, яка там була, і всі приготування закінчені, повертаються до табору шукати мертвого. Обв'язують його грубими матами й корою фігового дерева, яка служить одягом у більшій частині екваторіяльної Африки; потім опівночі в тиші і в таємниці виносять мертвого до його могили. Кладуть його навстояки в приготовлений льох, повернувши лицем до неба тому що, як казав один Бенка, „людина повинна підійматись на небо“. Кладуть на його голову широкий камінь, обмотаний округи орізком, щоб не просочувалась вода, і повертають течію назад після того, як найстарший сказав слова останнього прощання. Після скінчення цієї похоронної церемонії старі повертаються до табору і розходяться. Тому то Пігмеї говорять, що ніхто не бачив могили правдивого О-коа“.

Ті Негріли—продовжує він, що живуть серед інших народів, загубили цей звичай, котрий, як вони визнають, існував у їхніх прадідів—також для того, щоб збити з шляху тінь небіжчика, назавжди затримати її на дні струмка, і перешкодити турбувати життя тих, котрих він знав. В кожному разі, траур продовжується доста довго,—один, два, три місяці, на протязі котрих удосвіта жінки плачуть до ранку, стогнучи й викрикуючи на такий спосіб, який легко розпізнати. Траур кінчається танцем, трапезою, жертвою духові предка.

Згідно з останніми дослідями й новішими відомостями, не говорячи вже про траурні плачі, танці й поминальні обіди, які відносяться до розвиненішої доби життя, ніж пігмеївська, вся ця церемонія похорон на дні струмка уявляється нам без жадного сумніву позиценою. На думку таких авторитетних дослідувачів, як С. Seiffert примітивніші Пігмеї взагалі не знають жадних обрядів і церемоній. В Пігмеях зустрічаємо найстаршу й примітивну відому нам людську расу.

Von Götzen, що перший проїхав Африку в 1893/4 р. зі сходу на захід: подає зі слів свого перекладчика відомість про некрофагію Пігмеїв Батуа, „В лісі ми помітили кількох карлико-подібних людей, що переховувались там, і Кагезе (перекладчик) розмовляв з ними. Він оповідав мені, що „короткі люди живуть у кушах і називаються Батуа. Ловці вони не дуже добрі, пожирають мертвих, котрих Вагуту не ховають, а звичайно викидають в ліс“¹⁾. Некрофагія в цьому випадкові здається фактично неможливою, бо тіло в тропіках розкладається швидше, ніж в Європі, й сумнівно, щоб викинуте іншими племенем тіло зараз же могли знайти в лісі Пігмеї. Але з другого боку й згаданий вже Леруа (с. 341) оповідає де-що таке, що справді дає підставу допустити у Батуа некрофагію: „Мало перебірчиві, пише він, що до якості мяса, вони їдять його, навіть коли воно вже добре загнилося, аж поки все скінчає. В цьому вони подібні до більшості Чорних, і я пригадую свою подорож до табору Вандолобо під горою Парє—до Пігмеїв, що живуть біля Масіїв. Не дивлячись на моє бажання,—я не міг залишитись у них більше пяти хвилин. Очі перестали бачити й ноги почали дріжати, настільки нестерпимий був розклад цього страшного звіря. Вони далі сиділи там і не розуміли моєї енергії в затулюванні носа.—„То від мяса?

¹⁾ Von Götzen. Durch Afrika von Osten nach Westen 1893/4. Berlin 1899 ст. 233.

спитав мене мій чорний провідник.— „Так, так, сказав я, здавлюючи ще більше носа. „А-а, але-ж мясо ще добре, тільки на його попало сонце“. А инший сказав протсінінко: „Смердіти то воно смердить, але ж їдять не запах“.

„Наскільки вони мало перебірчиві на мясо, продовжує наш автор, настільки перебірчиві на воду. Пігмеї завсіди стають табором біля джерела, або чистої води. З річки або озера вони не беруть води,—і дуже розумно—бо чого тільки туди не кидається. Вони потребують води з джерел“.

Що до Бушменів, то про їхні похоронні звичаї й обряди маємо більше відомостей і донесень. Помираючого Бушмена його рідні стараються добре трясти в надії знову навернути до життя і одночасно його лають за те, що має намір залишити своїх близьких. Коли вони помічають, що ніщо вже не помагає, то бувають сильно схвильовані, каже Stow ¹⁾, й тяжко горюють, плачуть за ним на протязі де-кількох днів.

Трясти й попрікати помираючого—цей звичай Бушмени перейняли здається від сусідніх Готтентотів.

Всі джерела одноголосно показують, що зараз же після смерти небіжчика покривають, або-ж обгортають плащем. Тіло підготовляється до похорону таким робом: спочатку посипають голову червоним порошком, змішаним з жиром (Arbousset, ст. 503). Цей червоний порошок відома готтентотська помада „буку“ (Hahn, 1870, ст. 141). Потім тіло „грубо парфюмують“ (Arbousset) або кладуть коло вогню і підкопчують (Hahn.). Звичай підкопчувати тіло, по словам С. Seiffert'a (ст. 188), ніде в південній Африці не зустрічається, але ж загально відоме у Банту з південного басейну Конго.

У Бушменів, як і Пігмеїв мертвих ховають під землею, але вже Campbell (1823 р., ст. 258) оповідає, що це торкається молодих людей; старих—віддають диким звірям, напевно, також під впливом Готтентотів. У них же перейнятий звичай ховати живу народжену дитину разом з матір'ю, коли вона помирає при родах (Passarge, 1907, с. 99) Про спосіб похорону в ніші, під скелею, яку потім прикривають каміннями; щоб в нішу не попала вода, оповідає (в „Anthropos“ IV. 1909, ст. 253) один старий Базуто; він додає, що цей спосіб найбільш поширений у Бушменів, і можна думати, що він у них найстаріший. Пригадаймо, що в цьому випадкові до певної міри аналогію можна провести з похоронами А-коа на дні струмка, описаними раніш Леруа. Там теж могила старанно прикривається камінням, щоб не протекла вода. Згідно з Пассаржем (ст. 109) могила загально буває круглої форми,—метр завширшки і два метри завглибшки. Тут знов друга аналогія з похороном під течією струмка. Небіжчика ховають на боці і в ембріональному положенню. Згідно з Hahn'ом (ст. 141) після того, як засипано могилу, палять хижу, а у Trenk'a (ст. 169) знаходимо, що у Набім Бушменів на могилі помершого справляються свята, при яких розпалюється вогонь.

Француз Арбуссе, найстаріший з подорожників, запевняє, що жадних могил, або монументів з каменю у Бушменів не буває, але Hahn і Stow подають, що такі зустрічаються й останній думає, що спочатку робились вони для того, щоб захистити тіло небіжчика від дикого звіря. В могилу кладеться зброя, їжа, і відбуваються також переняті у сусідів поминки. Після виконання всього цього сімя шукає иншого місця на рік, або на два, коли згідно з Арбуссе, про мертвого говорять з страхом і сльозами.

Почуття ці наближаються до тих, які переживають люди далеко культурнішої стадії розвитку, які переживаємо навіть ми в подібних випадках, за винятком напр. того, що у нас вже не залишають старого житла, де

¹⁾ Stow, Native races, ст. 125.

жив небіжчик. І ці три моменти, найголовніші в життю людини—народження, парування та смерть—загальні для життя як цивілізованих народів, так і примітивних „дітей природи“, як часто називають Пігмеїв та їх споріднених. На що треба звернути нашу особливу увагу при кінці цього огляду, так це на те, що в почуттях, звичаях і самому способі відношення до цих найголовніших моментів людського життя помічається у культурних і примітивних народів багато подібного, аналогічного: любов у батьків до дітей, „умикання“, викуп нареченої, голосіння й забави при мерці, про що подають де-які з наших авторів. Це часто пояснюється тим, що більшість цих матеріалів підбиралась дослідувачами старої школи етнології, незнайомих з висновками французької соціологічної школи Дюркгема і Леві-Брюля, або Ерузалема, Фіркандта,—їх однодумцями в німецькій літературі. У тих, що колись подорожували до воєнних часів, було бажання і переконання в необхідності наблизити, з'ясувати різними аналогіями світогляд примітивної людини до світогляду виробленого народами цивілізованих країн. Тому ними і відмічалось дуже охоче в більшій мірі всі ті явища й так чи інакше досліджені обряди, подібні до нашого способу мишлення й символіки. З того ж часу, як уже згадана нова французька школа пішла новими шляхами, відшукала й обґрунтувала у примітивних людей певний спосіб так званого *прелогічного* мишлення у примітивних стадіях людського розвитку, дуже далекого, коли не протилежного нашому, що не підлягає нашим законам логічної причинності — етнологія повинна піти слідом за нею в цьому напрямку. Очевидно, незадовго в цій галузі науки матимемо нові наукові методи і системи, які відкриють перед нею широкі перспективи і дадуть нам дійсно відповідь на де-які незрозумілі, а іноді дивні, як нам здається тепер, явища в життю Пігмеїв, що Бушменів, та інших примітивних людей.

БІБЛІОГРАФІЯ ПІГМЕЇВ ТА БУШМЕНІВ.

- Allamand und Klockner*, Neue kurzgefasste Beschreibung des Vorgebirges der Guten Hoffnung. (Aus dem Holländischen) Lpz. 1779.
- Andersson*, Ch. J., Reisen in Südwestafrika bis zum See Ngami in den Jahren 1850 bis 1854. (Aus dem Schwedischen) Lpz. 1858.
- Ankerman, Bernh.*, Ueber den gegenwärtigen Stand der Ethnographie der Südhälfte Afrikas (Arch. f. Anthrop. N. F. 4, 1906).
- Idem*, Kulturkreise und Kulturschichten in Afrika. (Ztschr. für Ethnologie, 37, 1905).
- Idem*, Totenkult und Seelenglaube bei afrikanischen Völkern. Ztschr., f. Ethnologie, 50, 1918).
- Arbousset, Thomas*, Relation d'un voyage d'exploration au Nord-Est de la colonie du Cap de Bonne Espérance. Paris, 1842.
- Barrow, John*. Reisen in das Innere von Süd-Afrika in den Jahren 1797 und 1798. (Aus d. englischen mit Anmerkungen versehen) Lpz. 1801.
- Baumann, O.* Durch Massailand zur Nilquelle, Berlin, 1894.
- Bleek, W.*, Reineke Fuchs in Afrika. Weimar 1870.
- Idem*, Brief an Gustav Frietsch (Zts. f. Ethn. (5) 1873.)
- Bleek, P. und Tongue*, H. Bushman Paintings (Oxford 1909).
- Boyd, Al.* From the Niger to the Nil, 2 Bde, London 1908.
- Van der Brock*, Pygmäen in Niderländ. S-Guinea, Zts f. Ethn. 1913.
- Van der Burgt, J. M. M.* Un grand peuple de l' Afrique équatoriale in: Dictionnaire Français. Kirundi 'avec l'indication succinte de la signification Swahili et allemande augmenté d'une introduction et de 196 articles ethnolog. sur l'Urundi et les Warundi. (Watua pp. 615- 626). Bois le Duc 1903.
- Buschan G.* Ill. Völkerkunde. Afrika. Stuttgart. 1922.
- Cameron, V. Z.* Quer durch Afrika 2 Bde. Lpz. 1877.
- Campbell, J.* Reisen in Südafrika. Weimar, 1823.
- Casati, G.* Zehn Jahre in Äquatoria und die Rückkehr mit Emin Pascha, a B-de Bombay, 1891.
- Chaille-Long, C.* Notes sur les Pygmées d'Afrique, Paris, 1891.
- Czekanowski, J.*, Ethnographische Karte des Kongo-Nil-Zwischenseengebietes. Petterm. Mitt. (Gotha 1911).
- Collections des Monographies Ethnographiques*. Publié par Cyr. van Overbergh (Bruxelles).

- Dapper, O.*, Umständliche und eigentliche Beschreibung von Afrika. Amsterdam 1670.
- David, J.* Notizen über die Pygmäen der Ituriwaldes (Globus, 86 Bd., 1904).
- Van der Decken, Cl.* Reisen in Ost-Afrika. Heidelb., 1869.
- Du Chaillu, P.*, Explorations and Adventures in Equatorial Afrika. London 1861.
- Jdem.* L'Afrique sauvage, Paris, 1868.
- Jdem.* The Country of the dwarfs. London, 1872.
- Flower, W. H.* The Pygmy Races of Man, Roy. Inst. Lect. 1888
- V. François, H.* Nama uud Damara, Mgb. 1896.
- Fritsch, G.*, Die Eingeborenen S.-Afr. Breslau 1872.
- Frobenius, L.* Im Schatten des Kongostaates, Brh. 1907.
- Gentz,* Beiträge zur Kenntniss d. Südafrik. Völkerchaften. (Gl. 84 Bd. 1903).
- Hahn, Th.*, Die Bushmännern (Gl. 15 Bb. 1870).
- Horák Dr. (Bohuslav),* Staroveké Správy o trpaslicich kmenech v Afrika a v Indii. Brno, Přírodovědecká Fakulta, in-8° 1922.
- Hutereau, A.* Notes sur la vie familiale et juridique de quelques populations du Congo Belge (Ann. M. Congo Belge, 1909, Serie ethn.).
- Kaufmann, H.*, Auin—Buschmänner (M. d. D. Sch. 23 1910).
- Lapique,* la Race Negrito (Ann. de Geogr. H. 96).
- Livingstone, D.* Missionary travels in S. A. London 1857.
- V. Luschan, F.*, Pygmäen und Buschmänner (Zts. f. Ethn. 45 1914).
- Jdem.* Über Pygmäen in Melanesien (Zts. f. Ethn. 42 1911).
- Martin, R.* Die Inlandstämme der Malaischen Halbinsel, Jena, 1905.
- Meyer, A. B.* One the distrib. of the Negritos. 1899.
- Moszeik,* Die Malereien der Buschmänner in Südafrika (Brn. 1910).
- Meinhof, K.* Die afrik. Religionen (Arch. f. Religion, Jena 1908 1911).
- Monceaux, P.* La légende des Pygmées et les naíns de l'Afrique equatoriale Rev. hist. 1891).
- Neuhaus,* Deutsche-Neu-Guinea. 2 B-de 1911.
- Passarge, S.*, Die Buschmänner d. Kalahari (M. d. d. Sch. 1906).
- Paulitschke,* Ph. Beiträge zur Ethn. u. Anthr. Lpz. 1888.
- Pösch, R.*, Über die Kunst der Buschmänner (Stzb. d. anthrop. Gesellsch. in Wien, J. 1911).
- Jdem.* Die Stellung der Buschmannrasse zu den übr. Menschenrassen (Stzb. d. anth. Ges. in Wien 1911).
- Poutrin,* Contribution à l'étude des Pygmées d'Afrique (l'Anthropologie 1910).
- Sande (G. A. I.)* Nova Guinea, Bd. III Leiden, 1907.
- Schinz, H.* Deutsch-Südwestafrika. Lpz. o. J.
- Schneider, W.* Die Religion der afrik. Naturvölker 1891.
- Seiwert, J.* Ein Pygmäenstamm des Kamerunes Urwaldes (Kath. Welt. 36, 1924).
- Steinmetz,* Kontinuität, oder Lohn und Strafe im Jenseits der Wilden (Azch. f. Anthr. 24, 1897).
- Stow, G. W.*, The Natives Races of South Afrika, 1906.
- Stuhlmann Fr.* Mit Emin Pascha ins Herz v. Afrika, Berlin, 1894.
- Schweinfurth, G.* Im Herzen von Afrika, 2 vol. 1874.
- Trenk,* Die Buschleute der Namib (M. H. d. d. Sch. 1910).
- Vaillant (le)* Neue Reise in das Innere von Afrika. Frank-f. M. 1799.
- Zaborowski,* Les peuples primitifs de l'Afrique (Nouv. Revue (21) Mars 1883).
- Weule K.* Zeitfaden der Völkerkunde, Lpz. 1912.